

tahta. Saksamaal on doktorikraadegi antud tunduvalt väiksemamahuliste ja analüüsi poolest kiduramate analoogiliste uurimuste eest. Ühe magistratöö jaoks on tehtud tööd tunduvalt enam, kui vaja olnuks. Aga Tõnis Lukase puhul on tegu maksimalistiga, mitte kainelt ridu ja lehekülgi arvestava uurijaga. Teda on huvitanud eelkõige sisuline tulemus, mille alusel on nagu muuseas võimalik ka kraadi kaitsta.

Mis siis nüüd edasi peaks saama? Liivimaa mõistmisel on jõuline samm edasi astutud ja see peaks kohustama tööd samas vallas jätkama. Täpselt sama metoodikaga tuleks läbi uurida ka teiste Liivimaa piiskopkondade toomhärрад. Nii tekiks võrdlusvõimalus ja selguksid Liivimaa riigikeste ühis- ja erijooned toomkapiitli poolt vaadatuna. Niisama põnevaks pean vastuse saamist küsimusele, kuivõrd avatud ikkagi oli toomkapiitlite vahendusel Liivimaa ühiskond Euroopale. Autor väidab küll Tartu toomhärrade näitel, et kunagi pole me Euroopale nii lähedal olnud kui keskajal. Ent see oli ikkagi vaid poolik seotus, kui arvestada ühiskonna stratifikatsiooni talupojast peapiiskopini välja. Teisisõnu küsituna: kas autori väide, et ka kõrgelt haritud toomhärрад ei kiiranud oma õpetatust Maarjamaa hüvanguks, kehtib reeglina teistegi piiskopkondade osas? Kui nii, siis on seotusel Euroopaga oma maitse juures.

Tõnis Lukase plaanidest ma hetkel ei tea. Ent ka nooremate ergutajana ja suunajana oleks ta mees omal kohal.

Priit Raudkivi

Toomas Karjahärm ja Väino Sirk EESTI HARITLASKONNA KUJUNEMINE JA IDEED 1850–1917

Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.

Toomas Karjahärma ja Väino Sirgu mahukas käsitlus kuulub ühelt poolt sotsiaalkultuurilise ajaloo, teisalt ideeajaloo valdkonda, ja mõlemas mõttes on selle raamatu ilmumine rõõmustav sündmus. Kumbki põld ei ole eesti ajaloolaste poolt veel väärilist harimist leidnud. Tõsi, sisukaid uurinuid üksikute kultuurivaldkondade kohta võime leida Eesti historiograafiast küll ja küll ning viimasel ajal ei puudu ka head näited uuelaadilisest nägemisnurkadest ja meetoditest (Aurukaevu, Undusk jt), aga saaki on veel liiga vähe. Nii eestlase enesetunnetuse mõttes kui ka selle mõistmiseks, et me oleme kõigi oma erisustega siiski nii Euroopa ja kui ka kogu maailma orgaaniline osa, vajame oma juurte, siinse kultuuri ja kogu ühiskonna toimimise avaramat mõistmist. Ja selleks on vajalikud nii süvenemised uutest aspektidest lähtuvalt kui ka panoraamkäsitlused, mis teeksid kokkuvõtteid seniläbitud teedest.

Retsenseeritav monograafia ongi seesugune panoraamkäsitlus, kirjutatud eesti ajalooteaduse seniste heade traditsioonide vaimus. Teos hõlmab küllalt pikka ajaloolist perioodi ja ka selle temaatiline haare on lai: eesti haritlaskonna kujunemise kõrval on jälgitud ka põhiliste Euroopa ideevoolude retseptsiooni ja nende arendamist Eestis. Senist kodumaist kirjanlust on arvestatud vägagi skrupuloosselt, allikate osas küll piiratud peamiselt trükitutega. Raamatu temaatikat arvestades ei saa seda pidada patuks, ehkki mõne tegelase kirjavahetuse jälgimine veel täpsema ideeanalüüsi nimel oleks käsitluse huvitavust ja loetavust suurendada aidanud. Kuid jah, süvenemist üksikisikute vaadete geneesi ja ka ehk retseptsiooni ei olnud autorid eesmärgiks seadnudki; sihik on suunatud ülevaatlikkusele. Teos on varustatud nimeregistri ja ingliskeelse resümeeaga, kirjanduse üldloendit pole, piiratud on viiteaparaadis märgituga.

Nentinud raskusi haritlaskonna defineerimisel ja pikemalt sellel tülikal probleemil ka peatumata, piiritlevad Sirk ja Karjahärm raamatu sissejuhatuses oma lähtekohta nii: "Moderniseerumise ja rahvusliku ärkamisega sai tõuke ajalooline protsess: haridust saa-

nud eestlaste kihi suurenemine ja selle järkjärguline kujunemine eesti rahvuslikuks intelligentsiks." (lk 10) Raamatu eesmärk ongi seda 19. sajandi keskpaiku alanud protsessi lähemalt iseloomustada; rohke faktimaterjali najal saab lugeja mitmekülgselt ülevaate ühe talupoegliku väikerahva haritlaskonna vaevarikast sünnist ja tema evolutsioonist Euroopa kirjakultuurile omaseks ja tüüpiliseks sotsiaalseks rühmaks. Selle grupi kandel võiski 20. sajandi alguskümnenditel toimuda see järsk hüpe modernsesse ideelisesse ellu, mis on üllatanud kaasaegseid ja hilisemaid uurijaid ja mille koostisosi Toomas Karjahärm nüüd siis retsenseeritavas raamatus on lähemalt eritlenud.

Sel viisil illustreerib käsitlus üsna hästi eesti kultuuri arengu peajooni 19. ja 20. sajandil: talupojarahva kultuuri loo muutumist "tavalise" Euroopa rahvuse kultuuri looks. Samas on käsitlus mõneti heterogeenne ja torkab silma rõhuasetuse erinevus eri autoritelt pärinevate osade vahel: Väino Sirk jälgib detailselt, pea isikuliselt eesti haritlaskonna arengut 19. sajandi teisel poolel, öieti 1880. aastateni; raamatu teises, Toomas Karjahärma kirjutatud osas, on vaatluse keskmeks eesti vaimne eliit, selle enesetunnetus ja missioon ärkamisajast peale. Aga ehk võib tõesti öelda nii, et 19. sajandi teisel poolel andis alles kontuure võtvas eesti kirjakultuuri pildis tooni köster – külakoolmeister – 20. sajandi alguskümnenditel kujunevas euroopalikus süsteemis elitaarne intellektuaal? Nii või teisiti on arvustatav teos teistele humanitaarlastele, kooliõpetajatele ja kõigile kultuurihuvilistele vajalik käsiraamat; Väino Sirgu kirjutatud osa juurde tuleb igal eesti rahvuskultuuri sünniloost huvitatul ikka ja jälle tagasi pöörduda, sest selle kultuuri loojad on siin kirjas leksikonilise täpsusega ja nad seisavad "kahe jalaga" keset oma aega; Toomas Karjahärma käsitluses on esmakordselt eesti ajaloo-kirjanduses sedavõrd ülevaatlilikult, selgel ja konkreet-sel kujul kõrvutatud ühe tormilise perioodi erinevaid ideesuundi. Kes eesti poliitilise kultuuri arenguteed tahab tundma õppida, ei saa sellest raamatust mööda.

Kuid jälgigem raamatu mõlemat osa pisut lähemalt. Eesti haritlaskonna kujunemise vaevase alguse valgustamiseks on Väino Sirk teinud tohutu töö: ta on suure visaduse ja hoolega arvele võtnud kõik need mehed ja naised, keda võis lugeda "eesti haritlaseks". Faktiliste andmete hajutatuse kõrval oli uurijale sel puhul raskuseks ka ebamäärasus nendes kriteeriumides, mille järgi baltisaksa haritlasi eesti haritlastest eristada. Hoopis segane on lugu ses suhtes

valgustusajast umbes 1850.–1860. aastateni (kes ikkagi oli Otto Wilhelm Masing?). Sajandi keskpaiku – tõepoolest – hakkas senine ühtne saksa keelele tuginev kirjakultuuri pilt hargnema ja eesti kirjameeste-rahvameeste ning saksa *resp* baltisaksa haritlase vahele tekkis piir, esialgu tajutav eelkõige eestlastele endile. Siiski jäi see piir vähemasti 19. sajandi lõpuni mõneti problemaatiliseks. Termin "eesti haritlane" on kultuuriajaloolastele ikka ja jälle peavalu valmistanud, kas või näiteks kujutavkunsti uurijatele: kas eesti eripärast maastikku või talupojatüüpe kujutanud maalija, rahvuselt saklane (näiteks Hoffmann) oli eesti või baltisaksa kunstnik? Kas Johann Kölerit võibki tema mõne eestialinise pildi tõttu eesti kunstnikuks nimetada? Jne. On hakatud eristama väikese tähega eesti ja suure tähega Eesti kultuuri – aga kas viimasel puhul pole tegemist hoopis "balti", s.t kõigile kolmele Balti provintside omase kultuuriraamiga? Kui kultuuri käsitada, nagu seda maailmas sageli tehakse, inimeste intellektuaalse ja esteetilise arengu üldprotsessina, kas siis ei tuleks lähtuda omaaegsete Baltimaade kogu vaimuelust kui tervikust ja alles siis asuda jälgima erinevate etniliste gruppide rolli ja eristumist? Üldsõnalise tunnustuse saksa kultuuri mõjule – või, nagu Toomas Karjahärm üsna õigesti ütleb: sakslaste vahendatud lääneeuroopaliku kultuuri mõjule, tema arvates ka üldisele moderniseerivale rollile siinses ühiskonnas, me raamatust siiski leiame (lk 273).

Vältides arutlusi Balti kultuuripildi üle laiemalt, samuti sotsiaalstruktuuri muutumise üldisemaid küsimusi ja haritlaskonna kohta selles, on V. Sirk käsitlanud eesti haritlase kriteeriumina etnilist päritolu pluss antud isiku ühiskondlik-kultuurilist funktsiooni (lk 10), niisiis seda, missugune oli selle või teise isiku roll eesti rahvuskultuuri-kirjakultuuri kujunemisel ja kujundamisel. Eesti haritlaskonna sündi on Väino Sirk jälginud kümmeaastakute kaupa (1850. kuni 1880. aastateni), seondades selle vastava ajajärgu muutuvate oludega. Teisalt jagab ta eesti 19. sajandi teise poole haritlased kolme gruppi: kõrg-, keskastme ja küla- või maaharitlased, osundades nende erinevale tegevuskeskkonnale ja muutuval osale haritlaskonna arengu üldpildis. Kirevas faktistikus korra loomiseks on seesugune jaotamine operatiivselt kindlasti otstarbekas. Keskastme haritlaste, see on enamasti siis köstrite ja kihelkonnakooliõpetajate, eristamist külakooliõpetajatest ei saa pidada juuksekarva lõhkiajamiseks: elulaadi ja hoiakute vahe oli tollal suur. Köstrid kaldusid suhtlema poolsaksastu-

nud mõisaametnikega, moodustades maal omaette (enamasti kadakliku) kõrgkihi; külakoolmeistrid olid elulaadilt lähedased talunikele. Külaharitlaste seas on autor vaadelnud ka teist olulist, osalt küll koolmeistritega kaetud kihti: vallakirjutajaid. Maailmakirjanduse kriteeriumidest lähtudes võib muidugi kahelda, kas tagasihoidliku ettevalmistusega külakoolmeistrid või vallakirjutajaid "haritlasteks" saab lugeda: eesti ajaloolased on aga nad traditsiooniliselt selle kihi hulka arvanud, nimelt nende mitmekülgse vaimse funktsiooni tõttu oma aja maaühiskonnas. Eesti modernse kirjakuultuuri – ja eesti rahvuse kui modernse ühtekuuluvuse – tekkeprotsess sai alguse "väga madalalt", öieti poleks see, nii eesti rahva sotsiaalset diferentseerumist kui ka kultuuritaset arvestades, veel "tohtinud" tekkida! *Kuidas* see siiski tekkis, selle mõistmiseks annab Väino Sirgu käsitlus tänuväärset lisa.

Sirgu loodud üldpilt veenab meid järjekordselt eesti külaharitlaste olulises rollis mitte üksnes rahvahariduse edendajatena, vaid mingi maanurga tervet kultuurielu kandva jõuna. Õige tähelepanek on see, et 1860. aastaist peale sattusid kirikuga seotud maakoolmeistrid "rahvuslikustunud" (minu paha termin – E. J.) kõrgharitlaste mõjusfääri (lk 66).

Väino Sirgu eesmärk on olnud küll kõigepealt kõigi kolme haritlaskihi arvulise suurenemise kindlaks tegemine, aga kvantitatiivsetest mõõtmistest hinge-lähedasem on talle ilmselt olnud "rahvusliku haritlaste" kvalitatiivne iseloomustamine konkreetse mehe (naise) konkreetse tegevuse kaudu. Iseloomulikud on peatükkide või lõikude pealkirjadki: lõigus "Lülitumine kultuuritõesse" (lk 115–117) on jutt sellest, kuidas maakooliõpetajast sai 1860. aastail rahvalagustaja; 1870. aastate käsitluses leiame spetsiaalse lõigu "Koolmeistrid ja vallakirjutajad rahvuslikus liikumises" (lk 127–130); puudutatud on ka kooliõpetajate kui "kultuuri- ja haridustegelaste" rolli 1880.–1890. aastatel ja vihjatud venestusaja mõjudele. Tegelikult oleks huvitav olnud just nende aastate süvendatum käsitlus, sest varasematest – vahel ärkamisaja mesinädalateks kutsutud – kümnenditest on eestikeelses trükisõnas niikuinii rohkem juttu olnud. Kooliõpetajate avalikust tegevusest on juba kas või üksnes Hans Kruusi, Friedebert Tuglase, Rudolf Põldmäe jt klassikaks saanud uurimuste põhjal nii mõndagi teada. Hästi põnev oleks aga olnud eesti haritlaskonna kasvu ja tema palge jälgimine 1880. aastate lõpust umbes 20. sajandi alguseni, seega siis eesti

kultuuri kiire moderniseerumise eelõhtul, mida on krooniliselt kaldutud käsitama mõneti ühekülgsest, üksnes sünge surveajana. Ometi on üldteada rahva aktiivne omaalgatuslik kultuuritegevus just sel perioodil, maaharitlaste eneseteostuspüüd lokaalelu "väikeste" juhtidena Tartu ja Tallinna suurte juhtide kõrval. Kohalike kultuuritsentrumite, haritlaste ja nendega üsna võrdsel tasemel olevate talunikest "aktivistide" tegevuse jälgimine asetab ehk natuke teise valgusse ka haritlaste ja "rahva" seoste probleemi, mis Eestis oli teistsugune kui vanema kirjakuultuuri ja arenenuma poliitikaeluga maadel (vt Toomas Karjahärma käsitlust "rahvasõpradest" ja "rahvameestest" lk 194–195).

Omaette küsimus on muidugi see, mis kooliõpetajatega venestusajal üldse juhtus ja kuidas tehti koolitööd venestatud koolides; seda on autor jõudnud iseloomustada vaid mõne illustratiivse vihjega. Saan aru kultuuriloolaste murest: kooliüriajate sulest ei ole seni ilmunud sisulist käsitlust venestamisaja rahvakoolist. Seetõttu jäävad paljud väited õhku rippuma, kas või Sirgu kasutatud kurb näide, et 1892. aastast hakati maa-alkkoolideski nõudma õppetööd vene keeles juba esimesel õppeaastal (seni lubatud kahe emakeelse õppeaasta asemel). Nõuda võidi küll, aga oli see reaalselt elluviidav?

Kahju on sellestki, et autor pole käsitlenud tõusu, isegi ehk läbimurret eestlaste püüetes kõrgema või parema hariduse poole, mis algab 1880. aastate lõpust. Sellest annab veenva pildi kas või Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu (näiteks V. Sirgu kasutatud H. Lenderi käsitluses toodud andmed immatrikuleerimiste järgi). Ka on huvitav probleem ju see, kuidas mõjustasid venestusreformid eesti kõrgharitlaste saksastumist (mida ju ikka veel esines) ja kuivõrd avasid uued riigiasutused eestlastele karjäärivõimalusi. Ülemtalurahvakohtunik Karl Hellat, kooliinspektor A. Eriksson või J. Poska jt on päris põnevad kujud.

Tõsi, mõneti korvab märgitud lünka raamatu teises osas ("Eesti vaimne eliit") tabelite ja kokkuvõtete kujul esitatud materjal. Siit leiame tabelid, mis iseloomustavad eestlaste kirjaoskust 19. sajandi lõpul, püüdlust keskharidusele ja keskhariduskoolide tege-likku rahvuslikku koosseisu, arvutusi "vaimsel alal" töötanute kohta 1897. aasta rahvaloenduse järgi, samuti kõrgharidust saanud sajandi esimestel kümnenditel. Ikka veel, sedastab Karjahärm, osundab haritlaskonna etniline jagunemine koloniaalmaadele oma- sele tendentsile: linnades domineerisid võõrrahvu-

sest ülemkihid, maal põlisrahvas – eestlased (lk 164). Siiski märgib ka Karjahärm just eestlaste linnastumist ja "linnaideoloogiat" ajastu iseloomuliku joonena. Mis haritlastesse puutub, siis oli autori arvatuste järgi näiteks 1915. aastal sajandivahetuse paarisaja kõrgharitlase vastu juba 630 kõrgharidusega eestlast pluss 830 üliõpilast (lk 165). Sedastades küll jätkuvat kolonialismi ja eestlaste maa mahajäämust, peab Karjahärm siiski võimalikuks kõnelda "eesti vaimsest eliidist". Töö lõpul avaldab ta küll arvamust, et kuni iseisvusajani polnud eestlaste osas veel tegu "tõelise intelligentsi", vaid "haritlaste mosaiikse koguga" (lk 307). Mis on "tõeline intelligents", jääb lahtiseks.

Ehkki Karjahärm käsitleb eesti haritlaskonna kujunemist statistiliselt ja jälgib mõnevõrra intelligenti tegevuse institutsioonilist ning organisatsioonilist baasi (üliõpilasorganisatsioonid Tartus, Peterburis ja Riias, erakonnad, Eesti "seltskonna" mõiste jne), on talle nagu Sirgulegi eelkõige meelepärane haritlaste iseloomustamine kvalitatiivses plaanis, eelkõige ideede kaudu. Allakirjutanu arvates oleks siiski vajalik olnud ka haritlaste uut laadi koostöövormide ja organiseerumise veidi põhjalikum käsitus: see oli eesti rahvuskultuuri moderniseerumise üks väga iseloomulik näitaja. Siin on muidugi hulk üldteada fakte (kas või Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Rahva Muuseum, kutseelised teatrid, Kunstiselts, Noor-Eesti kui ühendus, ajakirjanduse progress jne), mille puhul aga ehk oodatuks mõnesugust taasmõtestamist haritlaskonna uue funktsiooni seisukohalt uuenevas rahvuskultuuris. Huvitavad ja sümptomaatilised on raamatus tsiteeritud Konstantin Pätsi mõtted "asutuste" tähtsusest rahvaste ajaloos (vt lk 236 – 237).

Toomas Karjahärma huvi ideede vastu, millest eelnevalt juttu oli, on kandnud väärilisi vilju retsenseeritava teose suhteliselt mahukas viimases osas pealkirjaga "Ühiskondliku mõtte voolud ja doktriinid". Sel puhul on Karjahärma käsitluse vooruseks, nagu juba märgitud, erinevate ja vastandlike ideevoolude mitmekülgne iseloomustamine, seejuures *sine ira et studio*. Muidugi on tegu Karjahärma nägemustega ja teisiti ei saagi see olla – autor on andnud oma iseloomustused eesti rahvuslusele, liberalismile, sotsialismile, s.t nende avaldumisvormidele Eestis ja eri vooludele. Käsitluslaad on pigem konstateeriv kui probleemitsev. Aga olgu pealegi: igatahes on antud selgelt süstematiseeritud ülevaatlilik pilt ideoloogiatest 20. sajandi algul kui Eesti vaimuelu suure transformatsiooni ühest kõige ilmekamast näitajast.

20. sajandi rahutu alguse vaimuelu iseloomustamisel on Karjahärma üheks lemmikobjektiks olnud mõistetavalt Noor-Eesti grupi vaated, mida on jälgitud mitmes seoses, põhiliselt aga ühes monograafia kõige huvitavamas peatükis "Regionaalne identsus". Siin on eestlaste identsust jälgitud G. v Pistohlkorsi, G. Simoni jt seisukohtadest lähtudes meie ajalookirjanduse jaoks üsna uudest aspektist: regionaalse kokkukuuluvuse aspektist. Arvan siiski, et eestlaste puhul pole tegu vist mitte niivõrd "regionaalse ühtekuuluvuse teadvusega" (lk 253), kuivõrd sellega, et eesti kultuuri eripära määratles tema asend teatud geograafilises ruumis ja teatud teiste kultuuride mõjuväljas. Ent võibolla tõesti andis "Euroopasse kuulumise" tunnetus eestlastele kui väikerahvale ka mingit sisemist kindlust, isegi juhul, kui oldi sunnitud vabatahtlikult tunnistama oma perifeerset rolli. Karjahärm vaatlebki eesti avalikkuse "euroopluskontseptsiooni" ja selle seost rahvuslusega, seda ärkamisajast Noor-Eesti aegadeni, mil eesti vaimsuses sai alguse kahelaadiline protsess: ühelt poolt teadlik orientatsioon Euroopale, teisalt Euroopa mõiste avardamine. Eraldi on peatükis jälgitud suhteid saksa (eelkõige lokaalse baltisaksa) ning vene kultuuriga, seejuures suhtumisi Vene riigivõimu. Lõppjärgeldustele pühendatud osas konstateeritakse põhjendatult: pole põhjust vastandada eesti, saksa ja vene kultuurisfääri, kui ei ole just tegu poliitilise kultuuriga (lk 306). Kogu eesti-saksa-vene kultuurisuhete keerukas pundar ei ole aga selle monograafia otsene teema ja ootab eraldi käsitlusi kindlast kulturooloogilistest lähtekohtadest.

Lõpuks: raamatu lugemine veenab igaüht, et ülesanne, mille Toomas Karjahärm ja Väino Sirk endale seadsid, ei olnud kerge teha. Haritlaskonna evolutsioon ja mitmetahuline sotsiaalne, poliitiline ning kultuuriline roll muutuval ajastul on nii metodoloogiliselt kui ka arvestamist eeldavate arvukate seoste ning materjali rohkuse tõttu probleemne, mille puhul ukсед jäävad avatuks eri valdkondadele spetsialiseerunud ja eri maitsega kriitikute jaoks. Allakirjutanu oleks soovinud ennekõike seda, et autorid oleksid juba sissejuhatuses oma kaardid avanud ja oma kontseptuaalse aluse selgelt piiritlenud. Aga nii või teisiti, oleme saanud pikka ajaloolist perioodi hõlma-va sisurikka käsitluse, mis aitab paremini mõista tänase Eesti kultuuri ja identiteedi juuri ja seoseid muu maailmaga.

Ea Jansen